ARCHEOLOGIA MAZOWSZA

dla dzieci!

Organizator:

FP IAE PAN

FUNDACJA PRZYJACIÓŁ INSTYTUTU ARCHEOLOGII I ETNOLOGII POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Partner:

ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL

przedszkola · szkoły · urodziny · eventy

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia i materiały finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna*, w ramach realizacji projektu pt. ***Dziedzictwo archeologiczne Mazowsza jako źródło świadomości kulturowej dzieci w wieku szkolnym*** (numer wniosku NT/2025/281)

Szanowni Nauczyciele!

Przygotowaliśmy dla Państwa prezentację multimedialną dotyczącą archeologii Mazowsza i tajników naszej nauki - archeologii.

Jest ona komplementarna ze scenariuszami lekcji przedmiotu Historia przygotowanymi w ramach Projektu i udostępnionymi do bezpłatnego pobierania na dedykowanej stronie internetowej. Prezentacja ta może być także dla Państwa pomocą w przygotowaniu się do realizacji lekcji związanych z zagadnieniami: nauki historycznych, podział dziejów na epoki i okresy, życie ludzi w pradziejach oraz życie codzienne ludzi we wczesnym i późnym średniowieczu.

Prezentacja składa się z dwóch części:

- ***Praca archeologa*** **- przedstawiamy tutaj czym jest archeologia, czym różni się ona od historii oraz innych nauk i profesji, jakie rodzaje źródeł badamy oraz jakie są podstawowe etapy naszej naukowej pracy. Ta część prezentacji może być podstawą prowadzenia lekcji o archeologii.**
- ***Archeologia Mazowsza*** **- w syntetyczny, podręcznikowy sposób przedstawiamy tutaj najważniejsze informacje o życiu różnych społeczności zamieszkujących ziemie polskie w prahistorii i średniowieczu, skupiając się przy tym na odkryciach z obszaru Mazowsza (krainy historycznej i obecnego województwa mazowieckiego). Jest to część skierowana głównie do Państwa.**

Jesteśmy pewni, że są Państwo najlepszymi specjalistami od doboru nauczanych treści - dlatego zachęcamy, by korzystać z tych części naszej prezentacji, które są w Państwa ocenie najbardziej przydatne.

Serdecznie pozdrawiamy,
zespół projektu
"Dziedzictwo archeologiczne Mazowsza jako źródło świadomości kulturalnej dzieci w wieku szkolnym"

Materiały graficzne wykorzystane w prezentacji to nasze autorskie projekty oraz grafiki pochodzące z aplikacji graficznych (w naszym przypadku - Canva Premium) - są one, podobnie jak cała prezentacja, objęte prawami autorskimi. Prosimy, by to uszanować :)
Wykorzystaliśmy także grafiki i zdjęcia pochodzące ze stron publicznych instytucji zajmujących się dziedzictwem archeologicznym (np. MWKZ, PMA i in.).
Wszelkie zamieszczone teksty są naszymi tekstami autorskimi. Informacje merytoryczne prezentowane na poszczególnych slajdach oparte są o aktualny stan badań nad poruszonymi zagadnieniami.

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

PRACA ARCHEOLOGA

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

Archeolog

To naukowiec, który poznaje najdawniejsze dzieje ludzkości. Odkrywa i bada pozostałości materialne (dawne przedmioty i konstrukcje) oraz szczątki ludzkie.

Dzięki swoim odkryciom archeolodzy próbują odtworzyć, zrozumieć i opisać sposób życia, zwyczaje, wynalazki i osiągnięcia ludzi sprzed setek i tysięcy lat.

Archeolodzy badają tę część historii świata, w której żyli ludzie. Nie zajmują się wcześniejszymi czasami.

Uwaga - archeolodzy nie szukają dinozaurów!

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

Czy dinozaury i ludzie mogli się spotkać?

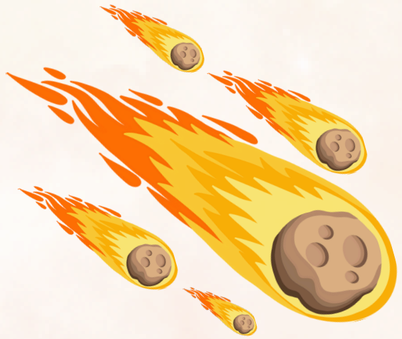

wyginięcie dinozaurów

około 66 milionów lat temu

około 61 mln lat

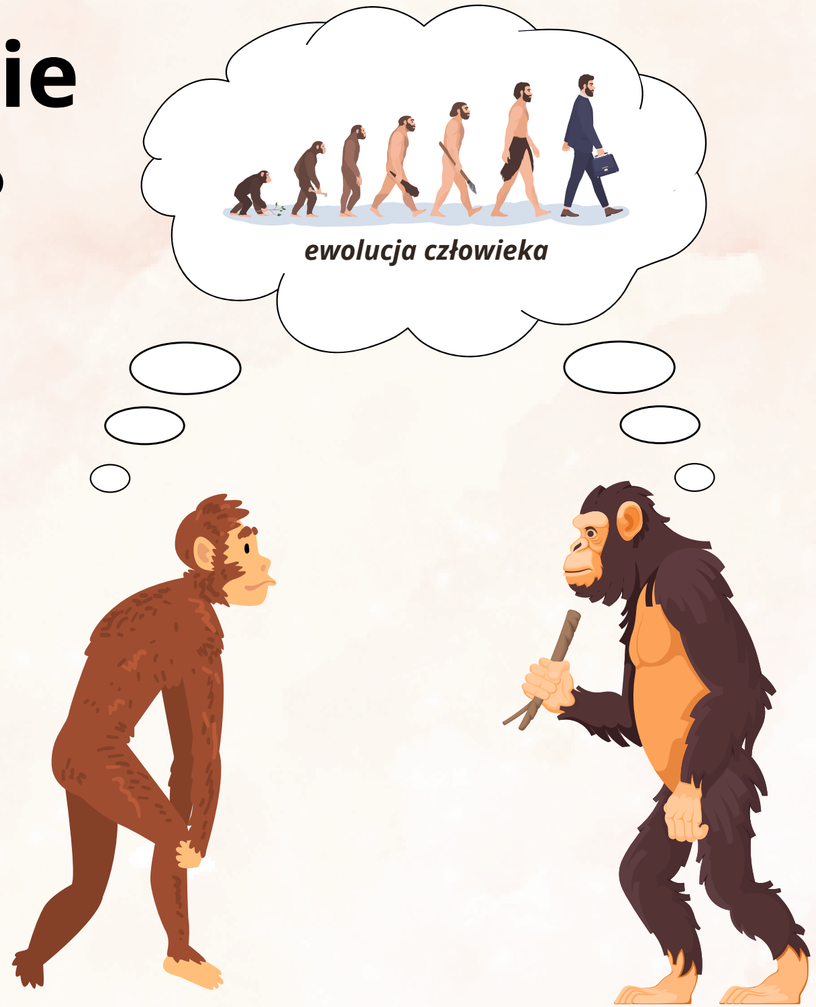

pierwsi praludzie

około 5 milionów lat temu

organizator: FP IAE PAN

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

Dwa różne zawody - paleontolog i archeolog!

paleontolog

odkrywa skamieniałości wymarłych organizmów, w tym dinozaurów

archeolog

odkrywa szczątki ludzi oraz zabytki archeologiczne

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

Z kim jeszcze można pomylić archeologa?

detektorysta

amator poszukujący znalezisk

historyk

naukowiec badający przeszłość ludzkości, głównie na podstawie dawnych tekstów pisanych

paleontolog

naukowiec badający skamieniałości, czyli skamieniałe pozostałości po dawnych organizmach (na przykład po dinozaurach)

górnik

robotnik szukający kopalin, takich jak węgiel

geolog

naukowiec badający skały i budowę Ziemi

organizator: FP IAE PAN

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

Źródła do poznawania przeszłości

źródła pisane

badane głównie przez historyków

źródła materialne

badane głównie przez archeologów

Dziedzictwo

To, co zostało po ludziach żyjących w przeszłości.
To, co kiedyś zostawimy po sobie ludziom żyjącym w przyszłości.

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

zabytek archeologiczny

każda pozostałość po życiu dawnych ludzi, która może być odkrywana i badana przez archeologów

- **zabytki ruchome (dawne przedmioty)**
- **zabytki nieruchome (dawne konstrukcje)**
- **ekofakty (elementy przyrody przetworzone przez dawnych ludzi)**

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

stanowisko archeologiczne

miejsce, w którym na powierzchni ziemi, pod powierzchnią ziemi lub pod wodą znajdują się pozostałości funkcjonowania ludzi z przeszłości

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

Z obszaru Polski znanych jest około 450.000 stanowisk archeologicznych!

Z obszaru województwa mazowieckiego znanych jest ogółem około 32.750 stanowisk archeologicznych.

najważniejsze stanowiska archeologiczne na obszarze województwa mazowieckiego i historycznego Mazowsza

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

Etapy pracy archeologa

1. Prospekcja - poszukiwanie stanowisk

Archeolodzy sami odkrywają miejsca, gdzie mogą zalegać pozostałości sprzed tysięcy lat. Jest na to wiele sposobów. Oto kilka z nich:

- **obserwacja nietypowego, nienaturalnego kształtu ziemi (na przykład podczas lotu samolotem)**
- **szukanie informacji o zaginionych miejscach w historycznych księgach, kronikach, listach, archiwach (*tutaj pomagają nam historycy i ich ustalenia*)**
- **badania powierzchniowe - schodzenie po polach i zbieranie pozostałości (na przykład kawałków połamanych naczyń) leżących na powierzchni, ujawnianych na przykład w wyniku pracy rolników**
- **wykorzystywanie urządzeń takich jak georadar, skaner laserowy albo wykrywacz metalu**
- **zbieranie informacji od przypadkowych znalazców, na przykład budowniczych, spacerowiczów albo rolników**
- **i wiele innych metod**

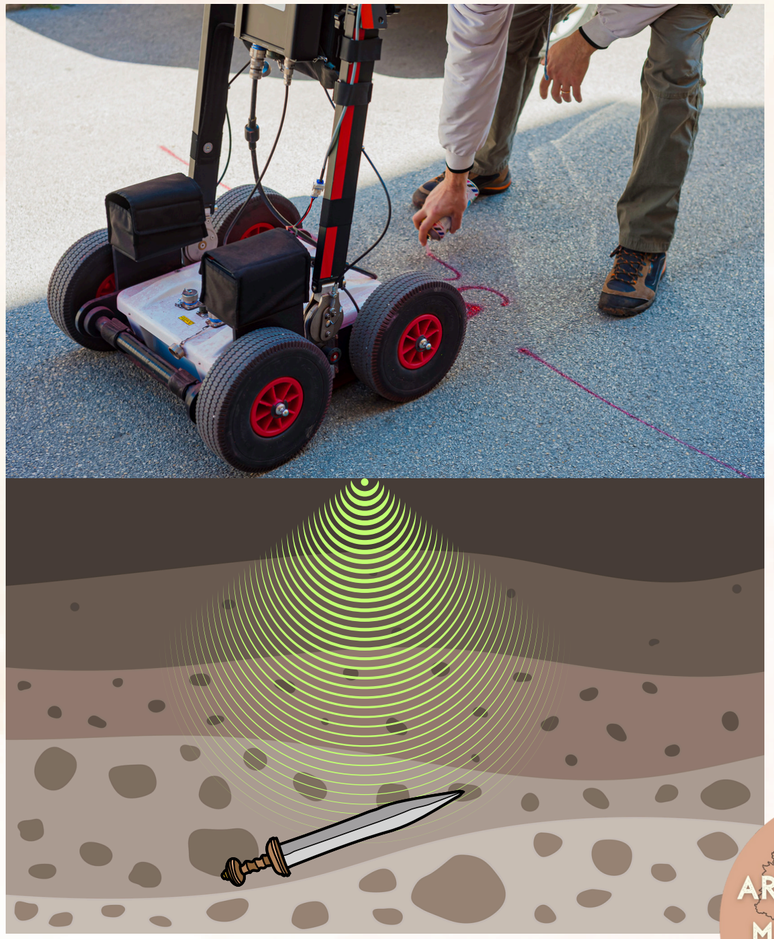

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

Etapy pracy archeologa

2. Wykopaliska archeologiczne

To **badanie** pozostałości po dawnych ludziach poprzez przekopywanie (czyli **eksplorację**) warstw ziemi powstałych przez działanie ludzi.

Archeolodzy **prowadzą wykopaliska** na stanowiskach archeologicznych.

Nasze doły to **wykopy**.

Podczas wykopalisk archeolodzy odkrywają **dawne przedmioty** i **konstrukcje** oraz **szczątki ludzkie**.

W trakcie wykopalisk **zbieramy** i **zapisujemy** wszystkie informacje o położeniu (czyli **kontekście**) znalezisk. Wykonujemy pomiary, rysunki, zdjęcia i skany położenia zabytków.

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

Etapy pracy archeologa

3. Konserwacja znalezisk

To wszystkie czynności polegające na tym, by zabezpieczyć zabytek przed dalszym niszczeniem oraz, jeśli to możliwe, odtworzyć jego kształt.

Konserwacja to na przykład sklejenie połamanego naczynia glinianego albo oczyszczenie zardzewiałego, żelaznego noża z rdzy i pokrycie go specjalną substancją chemiczną, dzięki której nie będzie się dalej niszczył.

To także zabezpieczenie pozostałych na miejscu odkrycia konstrukcji, takich jak na przykład ruiny dawnych budowli, by dalej się nie niszczyły.

organizator: FP IAE PAN

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

Etapy pracy archeologa

4. Dokumentacja znalezisk

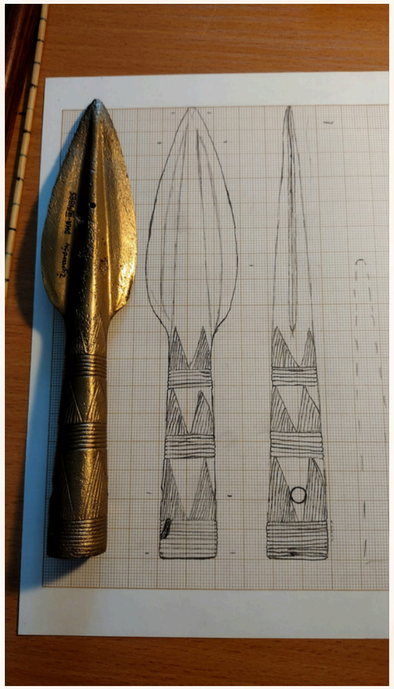

Grot z epoki brązu z miejscowości Żyrardów, zbiory Państwowego Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
Rysunek i zdjęcie: Paweł Dziechciarz

To wykonywanie opisów, pomiarów, rysunków, zdjęć i skanów 3D znalezisk. Archeolodzy robią to głównie z dwóch powodów.

Po pierwsze - by każdy mógł poznać zabytki, a inni archeolodzy mogli je analizować.

Po drugie - by zapamiętać jak zabytki wyglądają. To ważne, ponieważ niekiedy konserwacja nie zatrzymuje całkowicie procesu niszczenia zabytku i prędzej czy później znalezisko może się bezpowrotnie rozpaść. Wtedy wykonana wcześniej dokumentacja będzie jedynym sposobem ponownego analizowania zabytku.

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*
ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

Etapy pracy archeologa

5. Analiza znalezisk

To najważniejsza część pracy archeologa. W trakcie analizy znalezisk archeolodzy próbują poznać ich wszystkie tajemnice.

Starają się odpowiedzieć na pytania:

- ile zabytki mają lat? (to jest *datowanie zabytków*)
- przez kogo zostały wykonane?
- w jaki sposób zostały wytworzone?
- z jakiego materiału są zrobione?
- w jakim miejscu powstały?
- do czego służyły?
- dlaczego przestano ich używać?
- dlaczego trafiły do ziemi?
- dlaczego znalazły się akurat tutaj?

Archeolodzy zawsze pracują w zespołach i wspólnie badają zabytki. Często proszą też o pomoc innych naukowców, by wykonali dla nich specjalne, dodatkowe badania - na przykład chemicy mogę wykonać analizę składu chemicznego i pomóc określić, z czego zabytek został zrobiony

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

Etapy pracy archeologa

6. Publikacja wyników badań

podręcznik i książki popularnonaukowe
naukowcy piszą je, by podzielić się swoją wiedzą z osobami interesującymi się jakimś tematem

konferencje naukowe
to spotkania naukowców, na których przedstawiają i wspólnie omawiają wyniki swoich badań

artykuły i książki naukowe
naukowcy piszą je, by podzielić się swoimi ustaleniami z innymi naukowcami

Praca archeologów nie kończy się na dokonaniu jakiegoś odkrycia. Muszą oni podzielić się nim z innymi osobami.

Na początku przedstawiają wyniki swoich badań innym naukowcom - tak, żeby wspólnie się nad nimi zastanowić.

Potem opowiadają o swoich odkryciach wszystkim innym ludziom - by każdy mógł lepiej poznać historię świata.

Pamiętajcie - nauka powinna służyć nam wszystkim!

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA
dla dzieci!

Podział przeszłości ludzkości

Dzieje ludzkości można dzielić na różne sposoby. Najczęściej dzieli się je na dwie części:

prahistoria (lub prehistoria) - *czasy przed wynalezieniem pisma*

- **o życiu dawnych ludzi możemy dowiedzieć się tylko badając pozostałe po nich przedmioty**

historia - *czasy po wynalezieniu pisma*

- **dawni ludzie zaczęli spisywać swoje dzieje, a my możemy je badać, czytając pozostawione dokumenty pisane**

Archeolodzy czasami mówią jeszcze o protohistorii - to czasy, gdy dana grupa ludzi nie opanowała jeszcze wynalazku pisma, ale ich sąsiedzi już potrafili pisać i czytać - mogli więc opisać dzieje tych pierwszych.

Tak było na przykład z Galami (*to ci od bajkowych Asteriksa i Obeliksa*) - sami nie potrafili pisać, ale ich sposób życia został dość dokładnie opisany przez starożytnych Greków i Rzymian. Podobna sytuacja dotyczy Wandalów, zamieszkujących Mazowsze w czasach epoki żelaza.

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

Podział przeszłości ziem polskich

W tym samym czasie gdy na jednych terenach potrafiono już pisać, na innych cały czas trwała prahistoria - lokalna ludność nie przyswoiła wynalazku pisma.

Gdy w regionie Morza Śródziemnego rozpoczęły się czasy historyczne i istniały najstarsze cywilizacje (*Mezopotamia, Egipt, Grecja czy Rzym*), na ziemiach współczesnej Polski nie istniały żadne państwa i nie korzystano tu z wynalazku pisma - trwały tam epoka kamienia, brązu i żelaza - czyli prahistoria.

Dlatego dla terenu Polski część archeologów i historyków w ogóle nie wydziela epoki starożytności - po prahistorii, która trwała dłużej niż w innych częściach świata, od razu rozpoczęło się średniowiecze!

EPOKA KAMIENIA

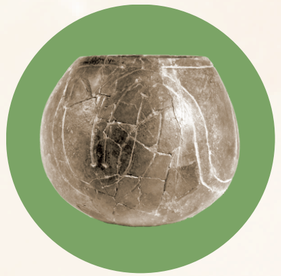

3. NEOLIT

MŁODSZA EPOKA KAMIENIA

OKOŁO 7.500-4.300 LAT TEMU

2. MEZOLIT

ŚRODKOWA EPOKA KAMIENIA

OKOŁO 11.000-6.500 LAT TEMU

1. PALEOLIT

STARSZA EPOKA KAMIENIA

OKOŁO 70.000-11.000 LAT TEMU

organizator: FP IAE PAN

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

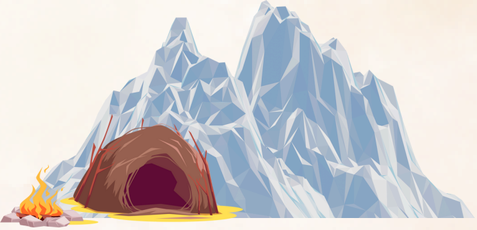

EPOKA KAMIENIA

1. Paleolit - starsza epoka kamienia

na Mazowszu: około 70.000-11.000 lat temu

W Europie panował wtedy chłodny, surowy klimat - trwała epoka lodowcowa.

Opanowano już wtedy rozpalanie ognia - głównie przez pocieranie drewna. Krzemień służył za to do wytwarzania narzędzi i broni.

Często zmieniano miejsce zamieszkania - ludzie byli koczownikami. Mieszkali przede wszystkim w szałasach o lekkiej, drewnianej konstrukcji.

Ludzie byli łowcami i zbieraczami - polowali na zwierzęta i zbierali dary przyrody, takie jak na przykład dziko rosnące rośliny.

Mogli polować na megafaunę - wielkie zwierzęta czasów epoki lodowcowej (na *przykład mamuty, nosorożce włochate, prażubry, renifery*).

Najstarsze znaleziska archeologiczne z obszaru Mazowsza pochodzą sprzed około 70 tysięcy lat. Tereny te były wtedy zamieszkiwane przez neandertalczyków - inny niż my podgatunek człowieka.

Około 40 tysięcy lat temu na ziemiach polskich pojawili się ludzie anatomicznie współcześni - Homo Sapiens. Ostatnie zlodowacenie skończyło się około 11.600 lat temu.

krzemienny pięściak
narzędzie służące do cięcia ciał upolowanych zwierząt
Zwoleń koło Radomia, około 70.000 lat temu
fot. Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu

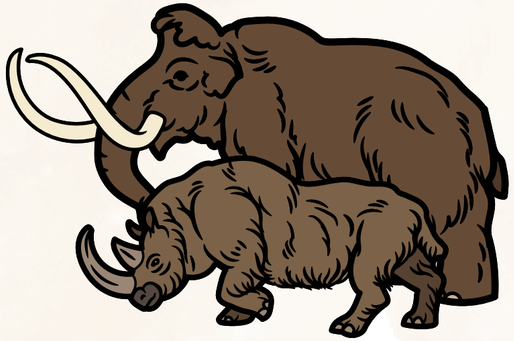

megafauna

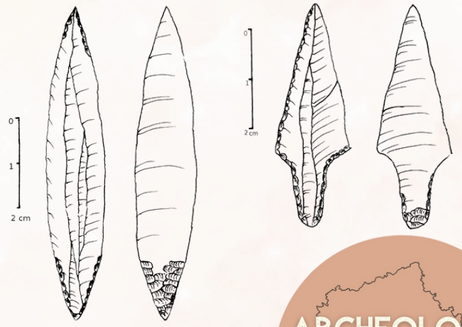

krzemienne ostrza
do strzał lub niewielkich oszczepów
okolice Otwocka, około 12.000 lat temu
fot. Wikipedia

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

EPOKA KAMIENIA

2. Mezolit - środkowa epoka kamienia

na Mazowszu: około 11.000-6.500 lat temu

Klimat w Europie stał się nieco cieplejszy niż wcześniej, a ziemie polskie zostały pokryte bardzo gęstymi lasami.

Ludzie nadal byli łowcami i zbieraczami. Musieli za to dostosować się do zmian przyrody - od tej pory polowali głównie na leśne zwierzęta - zarówno te większe (*tur, łoś, jeleń, dzik*), jak i mniejsze (*sarna, zwierzęta futerkowe, ptactwo*).

Po cofnięciu i roztopieniu się lodowca powstało wiele rzek i jezior - mezolityczni ludzie chętnie to wykorzystywali. Zajmowali się rybołówstwem - korzystali z pułapek, sieci oraz harpunów wykonanych ze zwierzęcych kości, rogów i poroża.

harpun wykonany z poroża renifera
prawdopodobnie służył do łowienia ryb
rzeka Wilga, około 8000 lat temu
fot. zbiory PMA

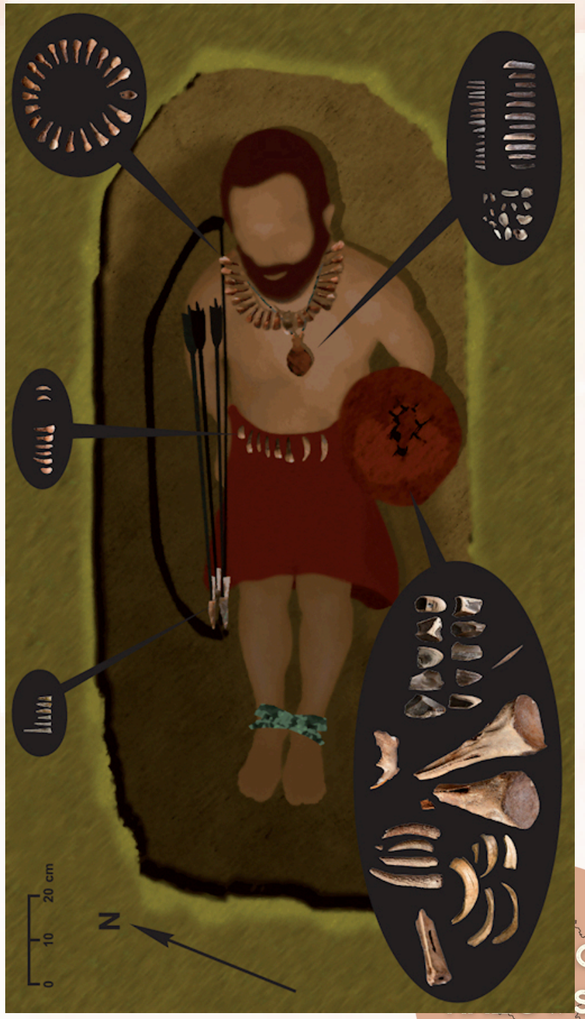

rysunkowa rekonstrukcja grobu myśliwego
Janisławice, woj. łódzkie, około 7.500 lat temu
źródło: www.pma.pl

rysunkowa rekonstrukcja obozowiska
rys. M. Rdzanek, źródło: www.pma.pl

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

EPOKA KAMIENIA

3. Neolit - młodsza epoka kamienia

na Mazowszu: około 7.500-4.300 lat temu

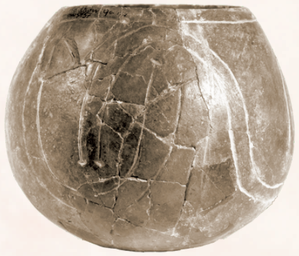

gliniane naczynie
Śniadków Górny koło Otwocka, około 7000 lat temu
fot. zbiory PMA

krzemienne ostrze siekierki
Józefów, około 5000 lat temu
fot. MWKZ

kamienne ostrze topora
Drozdowo, około 4800 lat temu
fot. zbiory PMA

glinianie naczynia
Rębków Parcele, około 5300 lat temu
fot. zbiory PMA

Około 7500 lat temu na tereny Polski (a także na Mazowsze) dotarli z południowej Europy pierwsi rolnicy.

Rolnictwo to uprawa roli i hodowla zwierząt. Po raz pierwszy zaczęli zajmować się nim mieszkańcy Bliskiego Wschodu około 12.000 lat temu. Zmiany te były tak ważne, że nazwano je Rewolucją Neolityczną (*ale archeolodzy nie używają już tego określenia*).

Uprawa i hodowla wymuszają na ludziach bardziej osiadły tryb życia - budowę trwałych domostw i zakładanie osiedli zasiedlonych przez długie lata.

W neolicie rozpowszechniono tkactwo i garncarstwo. Powszechnie wykorzystywano też znane od dawna, lecz niezbyt popularne wcześniej szlifowanie powierzchni narzędzi.

To w neolicie wymyślono koło jezdne do wozu, a pod koniec tego okresu zaczęto też wytwarzać przedmioty z miedzi - pierwszego wykorzystywanego metalu.

Pierwsi rolnicy, wędrując po świecie i osiedlając się w nowych miejscach, rozpowszechnili nowy sposób życia na wielkich obszarach. Początkowo te same tereny były zamieszkiwane jednocześnie zarówno przez rolników, jak i wcześniejszych łowców-zbieraczy. Potem rolnictwo stało się dominujące.

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

EPOKA ŻELAZA

2. PÓŹNA EPOKA ŻELAZA

OKOŁO 2.200-1.500 LAT TEMU

- MŁODSZY OKRES PRZEDRZYMSKI
- OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
- OKRES WĘDRÓWEK LUDÓW

1. WCZESNA EPOKA ŻELAZA

OKOŁO 2.800-2.200 LAT TEMU

- OKRES HALSZTACKI,
- STARSZY OKRES PRZEDRZYMSKI

EPOKA BRĄZU

EPOKA BRĄZU

OKOŁO 4.300-2.800 LAT TEMU

- DZIELI SIĘ JĄ NA 5 OKRESÓW (OZNACZONE NUMERAMI I-V)

organizator: FP IAE PAN
FUNDACJA POZYTYWÓW INSTYTUTU ARCHEOLOGII I ETNOLOGII POLSKIEJ AKADEMII NAUK

partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL
przedszkola · szkoły · urodziny · eventy

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

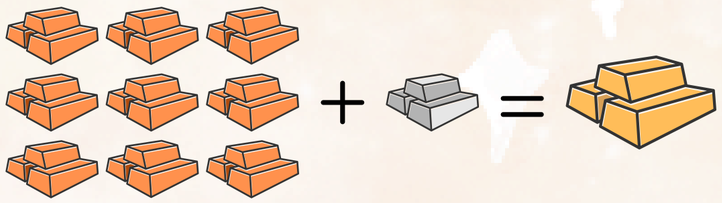

90% miedź (Cu) 10% cyna (Sn) brąz

Epoka Brązu

na Mazowszu: około 4.300-2.800 lat temu

Używana od końca epoki kamienia miedź jest nietrwała. Gdy dodamy do niej cynę powstanie brąz - stop (czyli połączenie) metali, który jest znacznie wytrzymalszy i łatwiejszy w obróbce.

Poszukiwanie źródeł miedzi i cyny zmusiło ludzi do naprawdę dalekich podróży. Na ziemiach polskich nie wydobywano rud tych metali - trzeba je było sprowadzać z odległych terenów.

Narzędzia z brązu znacznie ułatwiły wykonywanie codziennych czynności i pozwoliły rozwinąć wiele dziedzin życia. Brąz jest też świetnym materiałem do wykonywania pięknych ozdób.

Przedmioty z brązu czasami też zbierano, a następnie zakopywano w ziemi lub wrzucano do jeziora albo rzeki - archeolodzy nazywają to depozytem (albo skarbem). Był to sposób na ukrycie kosztowności lub złożenie ofiary nieznanym dziś bóstwom.

W epoce brązu upowszechnił się też nowy zwyczaj - ciała zmarłych spalano na stosie drewna, a prochy i pokruszone przez działanie ognia kości zsypywano do popielnic (urn) - specjalnych, często glinianych pojemników. Popielnice zakopywano w ziemi na wyznaczonych cmentarzyskach.

Epoka brązu to czas, gdy w rejonie Morza Śródziemnego powstały pierwsze wielkie cywilizacje, takie jak starożytny Egipt oraz państwa-miasta w Mezopotamii. Te cywilizacje miały swoje systemy pisma - zakończyły "prahistorię" i rozpoczęły "historię". Dla tamtych obszarów używamy już określenia "starożytność". Ziemie polskie nadal trwały jednak w pradziejach.

depozyt (skarb) przedmiotów metalowych
49 siekierek i 4 ozdoby
Nowa Górna koło Warszawy, około 3.000 lat temu
fot. zbiory PMA, wg Orlińska, Nowak 2024

gliniane naczynia - wyposażenie grobów
popielnice, pokrywki i inne naczynia
Radom-Wośniki, około 3.000 lat temu
fot. Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

EPOKA ŻELAZA

1. Wczesna epoka żelaza

na Mazowszu: około 2.800-2.200 lat temu

gliniane naczynie
Ryczywół koło Kozienic, około 2400 lat temu
fot. Muzeum Regionalne w Kozienicach

Następna epoka rozpoczęła się około 2.800 lat temu wraz z upowszechnieniem kolejnego metalu - żelaza. Jest ono jeszcze wytrzymalsze od brązu, przez co znalazło swoje zastosowanie w wytwarzaniu wielu przedmiotów, przede wszystkim narzędzi i broni.

Żelazo, w przeciwieństwie do składników używanego wcześniej brązu, jest też znacznie łatwiej dostępne - można je pozyskać lokalnie. Na szeroką skalę zaczęto je jednak przetwarzać dopiero w późnej epoce żelaza.

Początkowo, we wczesnej epoce żelaza, obszar Mazowsza zamieszkiwany był przez ludność o zwyczajach bardzo bliskich do zwyczajów wcześniejszej ludności z epoki brązu.

Nadal praktykowano kremację (ciałopalenie) - zwyczaj spalania ciał zmarłych. Cały czas zakopywano w ziemi lub wrzucano do wody metalowe przedmioty (zarówno brązowe, jak i żelazne), czyli tworzono depozyty.

ozdoby z brązu
Warszawa-Wilanów, około 2600 lat temu
fot. zbiory PMA, wg Andrzejowska 2020

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

EPOKA ŻELAZA

2. Późna epoka żelaza

na Mazowszu: około 2.200-1.500 lat temu

W rozwiniętej części tej epoki na Mazowszu zaczęto wytwarzać znaczne ilości żelaznych przedmiotów. Doprowadziło to do powstania w okolicach dzisiejszego Pruszkowa olbrzymiego centrum metalurgii.

Wykorzystywano rudę darniową - naturalnie występującą na podmokłych terenach skałę, z której można było pozyskać żelazo. Stosowano do tego tak zwane piece dymarkowe (czyli dymarki) - na Mazowszu odkryto pozostałości około 150 tysięcy takich pieców!

Dymarka miała postać glinianego komina, pod którym był wykopany niewielki dołek (kotlinka). Do pieca sypano na przemian węgiel drzewny i odpowiednio przygotowaną rudę żelaza, a następnie podpalano. Po wielu godzinach piec rozbijano. Otrzymywano nieco gąbczaste żelazo, które można było przekuć, by otrzymać pożądane przedmioty.

Epoka żelaza to także pierwszy etap naszych dziejów, co do którego wiemy, jak nazywali się żyjący wtedy ludzie. Nazwy te znamy dzięki zapiskom starożytnych Rzymian. Tereny Mazowsza zamieszkane były przez ludy Wandalów i (trochę później) Gotów.

Handlowali oni ze starożytnymi Rzymianami, którzy w zamian za futra, skóry, niewolników i pochodzący znad Bałtyku bursztyn przywozili na tereny Polski drogocenne przedmioty, takie jak monety oraz wyroby ze szkła i metali szlachetnych. Sprowadzane z odległych krain towary nazywamy w archeologii importami.

malowany puchar szklany ze sceną walki gladiatorów
import rzymski
Zaborów, około 1900 lat temu
fot. M. Dąbski i M. Bogacki, Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie
źródło: Folder *Przedświt* / www.mshm.pl

bryłka rudy darniowej
fot. Wikipedia

żelazne narzędzia i broń
okolice Pruszkowa
fot. P. Tkaczyk, Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie
źródło: Folder *Przedświt* / www.mshm.pl

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

2. PEŁNE I PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE

SAMODZIELNE KSIĘSTWO MAZOWIECKIE
LATA OKOŁO 1200-1351
LENNO KRÓLESTWA POLSKIEGO
LATA 1351-1526

ŚREDNIOWIECZE

1. WCZESNE ŚREDNIOWIECZE

OKRES PLEMIENNY
LATA OKOŁO 500-960
OKRES WCZESNOPIASTOWSKI
LATA OKOŁO 960-1200

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

ŚREDNIOWIECZE

1. Wczesne średniowiecze

na Mazowszu: około 1.500-850 lat temu

kamienna rzeźba nieznanego bóstwa
Małocin koło Żuromina, około 1300 lat temu
fot. Wikipedia / Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie

gliniane naczynie
toczone na kole garncarskim
Warszawa-Bródno Stare, około 1000 lat temu
fot. Piotrowski, Wójcik 2008

kabłączki skroniowe z brązu
kobiece ozdoby mocowane do opaski
Warszawa-Grochów, około 900 lat temu
fot. Piotrowski, Wójcik 2008

żelazny topór
Warszawa-Grochów
około 900 lat temu
fot. Piotrowski, Wójcik 2008

Pod koniec epoki żelaza, w okresie wędrówek ludów, większość terenów ziem polskich, w tym obszary Mazowsza, zostało prawie całkowicie opuszczonych. Na to miejsce wkroczyli od wschodu Słowianie. Rozpoczęło się wczesne średniowiecze.

Słowianie wykształcili się najprawdopodobniej na obszarze Polesia - krainy leżącej na pograniczu południowej Białorusi, północnej Ukrainy i niewielkiego skrawka wschodniej Polski. Następnie zaczęli zasiedlać pobliskie tereny, dzieląc się na trzy grupy: Wschodnich, Południowych i Zachodnich. Do tych ostatnich należały plemiona polskie.

Słowianie znani są z niewielkich, otwartych osad oraz charakterystycznych, zagłębionych w ziemi drewnianych chat - ziemianek i półziemianek.

We wczesnym średniowieczu budowano też grody. Były to obronne osady otoczone wałem - nasypem z ziemi wzmocnionym kamieniami i drewnianymi konstrukcjami.

Słowianie byli świetnymi rzemieślnikami - garncarzami, rogownikami, kowalami czy złotnikami. Produkowali wyroby na potrzeby własne, na handel oraz na potrzeby tak zwanych drużyn - grup wojowników tworzących armie władców.

Ziemie Mazowsza zamieszkiwało zachodniosłowiańskie plemię Mazowszan. Byli poganami - wierzyli w wiele bóstw, święte drzewa i strumienie. Zostali oni bardzo szybko, w początkowej fazie podbojów, włączeni do Państwa Mieszka I. Wtedy też rozpoczęła się powolna chrystianizacja tych terenów, a Mazowsze wkroczyło w czasy historyczne.

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

ŚREDNIOWIECZE

2. Pełne i późne średniowiecze

na Mazowszu: około 850-500 lat temu

W 1138 książę Bolesław Krzywousty zmarł, a nasze państwo zostało podzielone pomiędzy kilku jego synów. Był to początek rozbicia dzielnicowego. Po roku około 1200 Mazowsze stało się samodzielne - powstało Księstwo Mazowieckie. Rozpoczęły się rozwinięte fazy średniowiecza.

W średniowieczu ludzie przynależeli do stanów - grup, które miały określone prawa i obowiązki. Ci o większych prawach (rycerze, duchowni) mieli bronić i opiekować się tymi, którzy stali niżej od nich w hierarchii społecznej (wieśniacy i mieszczanie). W zamian za to oczekiwali służby i dzielenia się wyprodukowanymi dobrami.

Drobni rycerze przysięgali wierność i posłuszeństwo tym zamożniejszym, a oni za to tym najbogatszym (możnowładcom). Ci z kolei odpowiadali przed władcami (książętami i królami). Taki system to feudalizm.

Kultura i religia były w średniowieczu ściśle ze sobą powiązane. To duchowni odpowiadali za prowadzenie zapisków i spisywanie kronik oraz pomagali władcom w zarządzaniu. Powstawały klasztory i wspaniałe świątynie, takie jak na przykład Katedra w Płocku czy Bazylika w Czerwińsku nad Wisłą.

Z obszaru Mazowsza znanych jest co najmniej kilkanaście zamków oraz wiele miejscowości założonych w średniowieczu. Nie był on jednak tak gęsto zaludnione jak inne części Polski.

Największym ośrodkiem miejskim na Mazowszu był Płock, a najważniejsze siedziby książąt mazowieckich to Czersk, Wizna, Ciechanów czy Liw. Warszawa zyskała na znaczeniu dopiero pod koniec średniowiecza. Na początku kolejnej epoki - nowożytności - Mazowsze- zostało na nowo wcielone do Królestwa Polskiego.

herb Księstwa Mazowieckiego
Orzeł - symbol mazowieckiej gałęzi dynastii Piastów
Żmij - herb Czerska, najważniejszej siedziby książęcej
źródło: Wikipedia

ruiny Zamku Książąt Mazowieckich w Czersku
zbudowany około 600 lat temu
źródło: Wikipedia

Biblia Płocka
rękopis na pergaminie spisany we Francji, użytkowany w Płocku
źródło: biblia.wiara.pl
fot. ks. S. Cegłowski

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA dla dzieci!

organizator: FP IAE PAN
partner: ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL przedszkola · szkoły · urodziny · eventy
Ministerstwo Edukacji Narodowej
Zajęcia finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna.*

Czy archeolodzy zajmują się późniejszymi epokami?

Odpowiedź brzmi: jak najbardziej! Ale to trochę skomplikowane.

Średniowiecze, nowożytność i czasy współczesne to epoki historyczne* - wiedzę o nich czerpiemy przede wszystkim z pracy historyków i analizy źródeł pisanych. Im bliższe nam czasy, tym tych źródeł jest więcej, a historycy mają szerszy obraz dawnych wydarzeń.

Archeolodzy prowadzą często wykopaliska i poszukiwania w miejscach związanych z niezbyt odległą historią. Ich odkrycia najczęściej uzupełniają (i sprawdzają - czyli *weryfikują*) wiedzę historyków.

Czasami bywa też tak, że z jakiegoś powodu brakuje wiarygodnych źródeł pisanych dotyczących jakiego znanego z kart historii wydarzenia. Może to dotyczyć nawet tak nieodległych nam czasów jak II wojna światowa, która skończyła się całkiem niedawno, w 1945 r. (*jeśli czytasz to w roku 2025 to mija właśnie 80 lat od tego wydarzenia*).

Archeolodzy badają na przykład miejsca bitew i potyczek oraz pomagają antropologom i historykom w prowadzeniu ekshumacji - odkrywaniu grobów osób zmarłych w czasie wojny. Pracują także w ruinach zniszczonych miast - to dzięki wykopaliskom zdobywamy wiele informacji o zabudowie przedwojennej Warszawy.

- **epoką historyczną jest jeszcze starożytność - ale dla obszaru ziem polskich nie jest ona najczęściej wydzielana**

ARCHEOLOGIA MAZOWSZA

dla dzieci!

Przygotowanie prezentacji:

ARCHEOLOGICZNE WARSZTATY.PL

przedszkola · szkoły · urodziny · eventy

Wykonawca projektu:

FP IAE PAN

FUNDACJA PRZYJACIÓŁ INSTYTUTU ARCHEOLOGII I ETNOLOGII POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Zajęcia i materiały finansowane są ze środków programu Ministerstwa Edukacji Narodowej pn. *Nasze tradycje*, moduł *Edukacja i świadomość kulturalna*, w ramach realizacji projektu pt. ***Dziedzictwo archeologiczne Mazowsza jako źródło świadomości kulturowej dzieci w wieku szkolnym*** (numer wniosku NT/2025/281)